

2001. szeptember 11.: fordulópont?

Hankiss Elemér

Fordulópont? Igen is, meg nem is. Annyiban igen, hogy minden valószínűség szerint fontos, esetleg világtörténelmi jelentőségű fordulat játszódik le napjainkban. Annyiban viszont nem, hogy nem szeptember 11-én fordult, recsegve-ropogva, új irányba a világ. Ahogy a XVIII. század végén sem egyetlen nap zajlott le a fordulat. 1789. július 14-én a Bastille lerombolása rendkívül fontos és később szimbolikussá vált esemény volt, de az a nagy átalakulásfolyamat, amelyet pontatlanul Francia Forradalomnak szokás nevezni, már évtizedekkel korábban kezdődött, és július 14. után is évtizedeken át futott tovább. Voltak, akik már évekkel, évtizedekkel korábban megsejtették és jelezték a kibontakozó változásokat. De a túlnyomó többség - politikusok, gondolkodók és hétköznapi polgárok egyaránt - vakok voltak és süketek. Nem látták meg, és nem hallották meg a változásfolyamatnak azokat a jeleit, amelyek később, a jövőből visszatekintve olyan nyilvánvalóknak látszottak s látszanak.

Vajon nem voltunk-e az elmúlt évtizedekben mi is vakok és süketek? Igaz, politikusok és gondolkodók lázasan vitatkoztak már a két háború között is a nyugati világot és civilizációt fenyegető veszélyekről. A világsajtó is a "sárga veszedelemről", a "kapitalizmus világválságáról", "a tömegek lázadásáról" szóló hírektől zengett. És emlékezzünk: világalakító terveket harsogó erőkkel, a bolsevizmussal és fasizmussal kellett megküzdenie a nyugati civilizációnak. Sokasodtak a figyelmeztető jelek a Második Világháború után is. A maoizmus a szegények világraszóló lázadásával, a hidegháború a nukleáris katasztrófa rémével fenyegette a nyugatot. A Római Club első jelentése óta azután egymást követték a riasztó előrejelzések a Föld erőforrásainak és energiatartalékainak kimerüléséről, a neo-malthusianus túlnépesedés vagy az exponenciális technikai-gazdasági fejlődés veszélyeiről, a közeledő öko-katasztrófa borzalmairól, a várható és egyre-másra be is következő államcsődökről, lokális és regionális válságokról.

Nem mondhatjuk azt sem, hogy az utóbbi évtizedekben, években mindezek a figyelmeztetések teljesen süket fülekre találtak. Több világszervezeti döntés született, nemzetközi programok léptek életbe a gazdasági fejlődés beindítására és a nyomor enyhítésére, a járványos betegségek visszaszorítására a világ szegény orágaiban, a menekültek és hontalanná váltak ellátására, s az utóbbi időben már egy-egy pusztító polgárháborút is próbált megfékezni a nemzetközi közösség. Előre nem látott, negatív mellékhatásaik ellenére sem vonhatja joggal senki sem kétségbe azt, hogy az elmúlt évtizedekben ezek a programok sok emberi szenvedésen enyhítettek.

De joggal azt sem mondhatja senki, hogy e programok összességükben kellőképpen és hatásosan kezelték azokat a növekvő problémákat és feszültségeket, amelyeket egyfelől örököltünk a múltból (nemzetállami és etnikai ellentétek, a gyarmatbirodalom és bomlása, parancsuralmi, oligarchikus és "feudális" rendszerek fennmaradása, elmaradottság, szegénység), másfelől pedig amelyek a hosszan elhúzódó hidegháború, illetve a "globalizáció" fogalma alatt összevont radikális világgazdasági változások nyomán újonnan keletkeztek és egyre inkább kiéleződtek, kiéleződnek.

Valljuk be őszintén, az elmúlt évtizedben, a szovjet birodalom összeomlása után, a nyugati világ, és nemcsak Amerika, egy kicsit, vagy nagyon is "elszállt". Beleszédült önmaga sikerességébe. Könnyen és gyorsan elfelejtette két világháború és a haláltáborok borzalmait, a

gazdasági válságokat, a demokrácia vergődését a század első felében. Ünnepeztük a szabad világ véglegesnek hitt győzelmét. Úgy éreztük, hogy már semmi sem szabhat gátat a "nyugati modell" és a demokrácia diadalmas terjedésének, a mítikussá felmagasztosult Digitális és Információs Forradalomnak, a szünni nem akaró bull market-nak és a (mi világunkban) tartósan növekvő prosperitásnak, a fogyasztói civilizáció áradó kellemességének, a világot jótékonyan besugárzó PAX AMERICANA-nak. Ebben az eufóriában hajlamosak voltunk megfeledkezni a világ másik feléről, a sokasodó problémákról, a szünni nem akaró vagy akár növekvő nyomorról, növekvő feszültségekről.

A szeptember 11-ét megelőző hónapokban, jobb vagy rosszabb híján, már a Földet tengelyéből kivető és évekre porfelhőbe burkoló meteoritbecsapódások és genetikai katasztrófák jósolgatásával vagy éppen katasztrófafilmek sokaságával próbálták a médiumok kizökkenteni minket békésen kérődöző elégedettségünkből és rutinszerűen jól működő világunk szelíd unalmából.

Szomorú, hogy szeptember 11-ének kellett elkövetkeznie ahhoz, hogy ráeszméljünk: világunk és életünk törekenyebb, jövőnk ismeretlenebb és bizonytalanabb, mint hittük. A döbbenet, a fájdalom, a felháborodás, a gyász napjai után eljött az ideje annak, hogy megkérdezzük: mi történt velünk, mi történt a világgal szeptember 11-én? Valóban fordulópont-e ez a nap jelenkori történelmünkben? S ha fordulópont, akkor ugyan merre fordul a világunk?

Ha megigézve meredünk szeptember 11-ére, akkor erre a kérdésre nem tudunk válaszolni. Mert egyetlen pontból bármilyen irányba húzhatók vonalak. Ki kell tágítanunk figyelmünk körét, és meg kell vizsgálnunk azt, hogy milyen változástendenciák indultak el, bontakoztak ki az előző években, évtizedekben. E folyamatok egy része lehet, hogy megszakadt szeptember 11-én. De többségük feltehetőleg tovább fut, akkor is, ha ez a bizonyos dies irae s ami utána következik, módosítja, lefékezi vagy felgyorsítja, új irányba tereli egyik vagy másik pályáját.

Az alábbiakban számbaveszek néhányat a legfontosabb változástendenciák, illetve a velük kapcsolatos hipotézisek közül -- segítségünkre lehetnek abban, hogy megértsük, mi történt, mi történik, s mi történhet velünk ezekben az évtizedekben. (E hipotézisek és elméletek nem föltétlenül zárják ki egymást. Vannak, amelyek a változás korábbi vagy későbbi szakaszát próbálják értelmezni; mások a változásfolyamaton belül különböző erővonalakat emelnek ki; megint mások ugyanazokat a folyamatokat más és más fogalomrendszerben értelmezik; és így tovább.)

INDUSZTRIÁLIS KOR > POSZTINDUSZTRIÁLIS KOR

Ez volt az egyik első hipotézis jelenkori világunk átalakulásáról. Szerzői szerint a Második Világháború után a fejlett ipari társadalmak fokozatosan átalakultak "posztindusztriális" társadalmakká, amelyekben a nem-anyagi javak termelése és a szolgáltató ágazat vált, a hagyományos iparágak fölé kerekedve, a meghatározó gazdasági tevékenységgé.

Ez a folyamat a fejlett világban már a hetvenes-nyolcvanas években lezajlott. A szeptemberi események valószínűleg nem lesznek már hatással rá. Csak a legrosszabb forgatókönyv, egy mélyreható világválság esetében tétélezhető fel, hogy a ma már jelentős mértékben globális szolgáltatások hálói szétszakadoznak és a pusztta megélhetést biztosító, alapvető anyagi javak termelése válik újra domináns gazdasági erővé.

MODERN KOR > POSZTMODERN KOR

A hetvenes-nyolcvanas években a modernitás-posztmodernitás átmenete vált a nyugati civilizáció gyökeres átalakulásának egyik domináns magyarázó elvévé. E hipotézis megfogalmazói szerint az a XVIII. század közepén megindult modernizációs folyamat, amely két évszázadon át meghatározta a világ alakulását, a huszadik század hatvanas-hetvenes éveiben kifulladásra jutott. A század véres eseményei, a parancsuralmi rendszerek tobzódása, a szekularizáció felgyorsulása és más tényezők sokakban megrendítették a töretlen és diadalmas haladásba, az emberi értelem korlátlan hatalmába, az ember alapvető jóságába és józanságába, a végső és biztos igazságok létébe vetett hitet. Egyre többekben erősödött az a meggyőződés, hogy nincs egyetlen diadalmas TÖRTÉNELEM, hanem csak "történelmek" vannak, egymás mellett futó, egymást keresztező, szerteágazó történelmi folyamatok. Nincs univerzális igazság, csak kultúrákhoz, helyzetekhez, szubjektumhoz kötött igazságok vannak, ha egyáltalán vannak. A nyugati civilizáció nem az egyetlen és legértékesebb civilizáció, hanem csak egy a sok közül. Az emberi ráció hatalma nem korlátlan, a világ nem teljesen kiszámítható, a véletlen, az esetleges is fontos szerepet játszik benne. Az emberi élet törékeny. Nincs emberi méltóság ironia és önironia, remény és rezignáció nélkül.

Első pillanatban mindez -- a bizonytalanság, a rezignáció, a kiszámíthatatlanság élménye -- mintha nagyon is megfelelné pillanatnyi életérzésünknek. Lehetséges, hogy szeptember 11. és ami még következhet, sokakban még jobban megrendíti a modernizációs kor haladástudatát, optimizmusát, magabiztosságát.

Ha ez mások jobb megértésével, a létező világ sokféleségére való komolyabb odafigyeléssel, több empátiával és türelemmel jár majd együtt, akkor talán egy lépést teszünk majd egy emberségesebb világ felé. Ha viszont vállvonogató relativizmusba csap át, ha a reménytelenség érzését és a szorongást erősíti föl bennünk, akkor egy veszélyes lejtőn indít el minket, indítja el a világot.

De elképzelhető egy épp ellenkező irányú hatás is. Az, hogy egy bizonytalanná váló világban az emberek még erősebben belekapaszkodnak az "egyszerű" igazságokba, a készen kapott bizonyosságokba, önmaguk és önnön civilizációjuk nagyszerűségének s mindenekfelettvalóságának tudatába, gögijébe. Közömbössé vagy türelmetlenné válhatnak mások, más társadalmak, más kultúrák iránt, félelem lehet úrrá rajtuk minden iránt, ami más, mint ők. A türelmetlenség és a félelem pedig türelmetlenséget és félelmet szül, s máris kirajzolódnak egy önpusztító folyamat körvonalai.

IDEOLÓGIÁK KORA > PRAGMATIZMUS KORA PRAGMATIZMUS KORA > IDEOLÓGIÁK KORA ?

A hetvenes-nyolcvanas években nagy feltűnést keltett, és heves vitákat kavart az a hipotézis, amely szerint az ideológiák évezredes uralmának most, a huszadik század utolsó két évtizedében végre valahára vége szakadt. Annyi tévhit, ideológiai kábítás, veszélyes buzgóság után végre eljött a higgadt, józan csekekvés korszaka, amikor is a társadalmi szereplők már a "rational choice" és a pragmatikus józanság szellemében döntenek.

Lehetséges, hogy illúziókba ringattuk magunkat. Lehetséges, hogy a kilencvenes évek pragmatizmusának rövidke közjátéka után újra felbuzog az ideológiák irracionizmusa és indulattömege. Eddig azt hittük, hogy a különböző fundamentalizmusok az utolsó, anakronisztikus maradványai az ideológiák korának. S most döbbenet látjuk, hogy egy ilyen

nagy trauma és sokk hatására szinte egyik óráról a másikra felbugyborékolnak az ideológiai lávák még a legjózanabb társadalmakban is.

Lehet, reméljük – az elmúlt napok tápot adnak némi derűlátásra –, hogy hirtelen múltó heveny fertőzéstől volt vagy van szó, s hamarosan a józan gondolkodás és a pragmatikus cselekvés kerekedik majd felül az ideologikus indulatokon. Megjelentek már az első olyan elemzések az amerikai és az európai sajtóban, amelyek csodálattal adóznak annak a fegyelemnek és higgadtságnak, mely az első órákban jellemezte az amerikai népet, és amelyek bírálják azokat a politikusokat és médiumokat, akik és amelyek hirtelen átváltottak az indulatokat és félelemeket felkorbácsoló mítoszok és ideológiák retorikájára, és ezzel -- ha csak ideig-óráig is -- veszélyes pályára futatták társadalmukat. Most nagyon sok függ Amerikától és általában a Nyugattól. Higgadt, fegyelmezett magatartásuk, a világ gondjainak megértéséről tanúskodó szavaik, józan döntéseik jótékonyan kisugározhatnak az egész világra. Melléjük állíthatja azokat is, akik ma még ellenérzésekkel vannak tele velük szemben. És ellenkezőleg: az ideologikusság és indulatosság épp azok malmára hajtja vizet, akik ellen harcolni akarnak.

TÖRTÉNELEM > A TÖRTÉNELEM VÉGE? A TÖRTÉNELEM VÉGE > ÚJ TÖRTÉNELEM?

A szovjet birodalom összeomlása után több szakértő úgy vélte, hogy ezzel a történelem utolsó nagy konfliktusa, és egyben az emberiség hagyományos, konfliktusokra épülő történelme lezárult. A tökéletes (nyugati, amerikai, európai) gazdasági, politikai, társadalmi modell már kialakult, már csak ezt kell tovább csiszolgatni, pallérozni és az egész világon elterjeszteni.

Szeptember 11. nagy és fájdalmas robajjal jelezte, jelezhette azt, hogy mindez illúzió volt. Súlyos tévedés. Rá kellett, rá kell ébrednünk, hogy ugyanolyan küzdelmekkel, győzelmekkel és bukásokkal, pusztulással és újrakezdésekkel teli idők várnak ránk a jövőben, mint amilyen az emberiség története mindenkor volt. Minél hamarabb ráébredünk erre, annál több esélyünk lesz arra, hogy történelmünket -- amely egyébként tőlünk függetlenül is tovább fut -- mi is alakíthassuk.

ÚJ VILÁGREND? > ÚJ VILÁGZŰRZAVAR?

Angolul jobban hagzik ez a szembeállítás: New World Order - New World Disorder. Ha jól emlékszem, bár lehet, hogy tévedek, választási kampányában annak idején Bush elnök apja ígért "új világrendet" az emberiségnek. És most felmerül a félelem, hogy rend helyett épp ellenkezőleg: rendtelenségbe, zűrzavarba sülyedhet a világ.

Megint csak sok függ Amerika és általában a Nyugat választától. Ha sikerül felvázolniuk egy valóban új világrend körvonalait, ha sikerül egy olyan nemzetközi programot megfogalmazniuk, amely a békésebb és jobb élet reményét ígéri, hitelt érdemlően, a világ valamennyi népének, szegénynek és jómódúnak, amerikaiaknak, afrikainak, ázsiaiaknak, európaiaknak, bármilyen civilizációhoz, népcsoporthoz, valláshoz tartozónak, akkor van esély arra, hogy egy az eddiginél jobban működő és méltányosabb világrend bontakozik majd ki. Ha a kicsinyes önzés és a tehetetlenkedés, az érdekek és ellenérdekek szokásos végtelen birkózása megakadályozza egy ilyen program kidolgozását és beindítását, akkor viszont a "disorder"-forgatókönyv megvalósulásának nőnek meg az esélyei.

HIDEGHÁBORÚ > PAX AMERICANA ? PAX AMERICANA > ÉSZAK-DÉL HÁBORÚJA?

Az utóbbi tíz-tizenöt évben sokan fejtegették azt, hogy a hidegháború befejeztével, a peresztrojka beindulásával, a szovjet birodalom összeomlásával a világ átlépett a Pax Americana korszakába. A harmadik világban, és másutt is, érthető módon sokan idézőjelbe tették a "PAX" szót, de a fejlett világban az emberek többsége valóban a béke, a nyugalom és a prosperitás koraként élte meg az elmúlt másfél évtizedet.

És most hirtelen felvillant annak a veszélye, hogy béke rövid tíz-tizenöt éve után belefutunk egy talán még rettenetesebb viszályba: Észak és Dél háborújába. A gazdag, fejlett világnak és az elmaradott, szegény világnak abba a konfliktusába, amelyről tudós elmék és kevésbé tudós politikusok már a hatvanas-hetvenes években beszéltek, és amelynek a veszélyére néhányan -- köztük talán legdrámaibban és már-már prófétai hevülettel Johan Galtung -- azóta is, újra és újra felhívták a figyelmet. Ámde sem a vezető politikusok, sem a médiumok, sem általában az emberek nem vették igazán komolyan e figyelmeztetéseket.

"America új háborúját" emlegetve minden bizsonnyal nem erre a háborúra, hanem a terrorizmus elleni harcra utaltak a politikusok és a TV-komentátorok. Ez a két fogalom azonban ma sokak fejében összekeveredik. Ha nem sikerül gyorsan és határozottan széltválasztani őket, a fejlett és a fejlődő világban élők tudatában egyaránt, akkor nem lehet kizárni annak a lehetőségét, hogy a terrorizmus elleni harc, rövidebb-hosszabb időre, átcsap Észak--Dél hideg vagy akár forró háborújába. Ez a lehető legrosszabb fordulat volna.

"AMERIKA ERŐD"? SZABAD VILÁG > "EURÓPA ERŐD"? "FORT WEST"?

Büszkék voltunk és vagyunk, hogy a "szabad világ" polgárai lehetünk. És szorongás tölt el minket, ha arra gondolunk, hogy a szeptember 11-i rettenet arra indíthatja Amerikát, Európát, a Nyugatot, hogy bezárkózzék. Hogy a schengeni és más meglévő korlátoknál erősebb falakkal vegye körül magát.

Beteljesedhet az a néhány éve újra és újra megfogalmazott jóslat, hogy a nyugati világ előbb-utóbb arra fog kényszerülni, hogy visszavonuljon egy erődítménybe, egy "Amerika Erőd"-be, "Európa Erőd"-be, vagy akár egy "Nyugati Erőd"-be, mert csak így tudja majd megőrizni a maga szabadságát, jólétét, demokratikus rendjét a szegénység és a zűrzavar őket körülözönlő, félelmetes világában. A Római Birodalom hanyatlásának korában éltek már provinciák, coloniák, castrumok ebben az állandósult végvári állapotban. Várakban éltek, évszázadokon a középkor lovagjai, lakótornyokban éltek Firenze vagy San Gimignano gazdag polgárcsaládjai. És kicsiben valami ilyesmivel kísérletezik manapság nem egy dél-amerikai ország gazdag uralkodó osztálya is.

Érthető, hogy a riadalom utáni napokban felágaskodtak ezek a bezárkózási ösztönök. És tudjuk, nagyon nehéz lesz megtalálni a jó egyensúlyt a biztonság vágya és a világ mindannyiunk számára elengedhetetlenül fontos nyitottsága között.

NYITOTT TÁRSADALOM > ZÁRT TÁRSADALOM?

Nem föltétlenül kellene betonból-vasból épült, az elektronika és az I-Age legújabb vívmányaival védett erődítmények. Bezárkózhat a társadalom, bezárkózhat az emberi tudat is. Ennek a bezárkózásnak is vannak már jelei.

Pillanatnyi megzavarodottságunkban érdemes elismételni magunknak újra, hogy mit értünk, mit is értettünk a nyugalom éveiben nyitott társadalmon. Azt értettük rajta, hogy nyitott a világra; nem korlátozza az emberek lelkiismereti, gondolati szabadságát; nem korlátozza őket mozgásukban, életük, ezméik, hiteik, életstratégiájuk kialakításában. Vallottuk, hogy a nyitott társadalom nyitott a másságra, türelmes más emberekkel, népekkel, etnikumokkal, eszme- és hitrendszerrel, más hagyományokkal és civilizációkkal szemben. Nyitottnak neveztük, mert polgárainak joga s lehetősége volt arra, hogy tudják: mi történik velük, mi történik országukban. Nyitottnak mondtuk, mert az állampolgároknak joga és lehetősége van arra, hogy tudják, mi történik velük, mi történik országukban. Nyitott volt, mert a hatalomban lévőknek is nyitva kellett lenniük a kritikára.

Mindez a nyitottság veszélybe kerülhet a szeptember 11-e után kialakult válságos helyzetben. Az első napokban voltak is ennek aggasztó jelei. A másságtól való félelem, a mássággal szembeni intolerancia, legalábbis néhány napra, úrrá lett a lelkeken. A politikai vezetők túl gyorsan bezárkóztak a szükségállapot adta lehetőségek és a nemzeti érdekekre való hivatkozás titokzatos, néma falai mögé. A médiumok szinte megbénultak, a kézenfekvő kérdéseket sem tették föl; a józan elemzések és a kritika hangjai csak mostanában kezdenek, óvatosan, megszólalni.

Mindez nagyon is érthető. De óriási kárt okozott volna a világban, ha tartóssá vált volna ez az állapot. Ha bezárkóznának a társadalmak, ha bezárkóznának az emberi elmék és tudatok, akkor a nyomorúság "hosszú telére" kellene felkészülnünk.

MULTIKULTURÁLIS VILÁG > CIVILIZÁCIÓK ÜTKÖZÉSE ?

Összefügg az előzőkkel. A Második Világháború pusztító nemzeti és etnikai konfliktusaiból nagy nehezen kilábolva egyre inkább megerősödött a fejlett világ társadalmában az a meggyőződés, hogy egy jobb jövő egyetlen igazi garanciája csak és kizárólag a nemzetek, etnikumok, civilizációk békés együttélése lehet. Sokat is tettek ennek megvalósulásáért. Gondoljunk csak a francia-német megbékélésre, a soknemzetű s nemzetiségű Európai Unió kialakulására, az amerikai polgárjogi mozgalmak sikerére.

Ebbe az eredményes és mérsékelt derülátó villágba robbant bele az a kilencvenes évek közepén megfogalmazott tudományos hipotézis, mely szerint nem egy békés, multikulturális világ felé, hanem a civilizációk nagy összeütközése felé haladunk. A szakértők többsége éles kritikával fogadta, és tudományosan megalapozatlannak ítélte ezt a forgatókönyvet, jóslatot. És most, íme, egy pillanatra szinte a küszöbére érteztünk egy ilyen pusztító összecsapásnak. Különösen nagy higgadtságra, nyitottságra és roppant erőfeszítésekre lesz szükség ahhoz, hogy elkerülhessük ezt a csapdát.

A DEMOKRÁCIA KORA > PARANCSURALMAK KORA ?

Ugyanez vonatkozik a demokráciára is. A kilencvenes években azt hittük, hogy a Szovjetunió bukásával a demokrácia eszméje véglegesen győzelmet aratott. S hogy a

demokrácia most már valóban meghódítja majd a világ valamennyi országát. Elfelejtettük, hogy a huszadik század első felében a demokrácia még élet-halál harcot vívott a parancsuralmi ideológiákkal s rendszerekkel, és győzelmi esélyei korántsem voltak egyértelműek. Nem vettük tudomásul, hogy a világ országainak többségében még ma sincs úgynevezett "igazi" demokrácia ("genuine democracy"). Sok még a demokráciának álcázott oligarchia, a "demokratúra", az üres "választási", illetve "parlamentari" demokrácia, a régi és az újjazdagok "patricius demokráciája", az emberi jogokat semmibe vevő nem-liberális demokrácia; és így tovább.

És nem gondoltunk arra sem, hogy még a legkiforrottabb demokráciákat is megrendítheti egy a szeptember 11-éhez hasonló nagy trauma, s különösképpen kikezdheti egy tartóssá váló veszélyhelyzet vagy háborús állapot, pszichózis. A Washington Post szeptember 14-i közvélemény-kutatása szerint az amerikai lakosság 68%-a a kemény katonai ellenséget tartaná helyesnek, még akkor is, ha ez bizonyos fokig korlátozná a szabásjogokat és a demokratikus intézmények működését Amerikában. Lehet, hogy a kérdés megfogalmazása nem volt igazán szerencsés és pontos. És tudjuk, hogy azóta már jóval kevesebben gondolják így. De az újra kiderült, hogy kevés dolog rombolja úgy a demokráciát, mint a félelem. A nagy szegénységnek, a súlyos gazdasági válságnak, a kirívó társadalmi egyenlőtlenségeknek és a politikai osztály korruptségének van még ehhez mérhető negatív hatása.

NEMZETÁLLAMOK > GLOBALIZÁCIÓ

Az utóbbi másfél-két évtized legkurrensebb elmélete a "globalizáció" fogalmával magyarázza és magyarázza a világ folyamatban lévő nagy átalakulását. A nyolcvanas évek második felében vált a gazdasági és politikai elemzések egyik kulcsfogalmává a globalizáció, egyre több tanulmányban s könyvben írták le a pénzügyi tranzakciók, információs rendszerek, távközlési háló, multinacionális vállalatbirodalmak kialakulását. A kilencvenes években már a médiumok is jelentős teret szenteltek e folyamatnak. Ámde egészen a stockholmi, prágai, seattle-i, genovai tüntetésekig a nyugati közvélemény nem igazán ébredt rá arra, hogy milyen óriási horderejű problémák merülnek föl e folyamattal kapcsolatban, milyen horderejű társadalmi konfliktusokat szülhet, milyen roppant ellenérdekek, indulatok, erők csaphatnak össze ezen a téren.

Szeptember 11. a legélesebben talán épp azt a kérdést vetette föl, hogy mit is jelent voltaképpen a globalizáció. Milyen változásokat hoz, milyen gazdasági, politikai, társadalmi problémákat vet föl. Mi lehet a következménye a világ különböző régióiban és országaiban. Hogyan kezelhetők azok a roppant társadalmi problémák, amelyet felvet. Másszóval, hogy a következők közül melyik forgatókönyv érvényesül majd:

A) **Business globalizáció**

Tovább halad, diadalmasan, a jelenlegi folyamat, vagyis a globális háló üzleti érdekek vezérelte kiépülése. Azzal a neo-konzervatív vagy neo-liberális ideológiával s erkölcsi alibival kísérve -- ha erre egyáltalában szükség van --, hogy ha átementileg sok társadalmi problémát vet föl is ez a folyamat, hosszabb távon mindenki jól jár majd, mert a globalizáció haszna előbb-utóbb mindenhova s mindenkihez, talán még a legszegényebbekhez is, ámbár ez nem egészen biztos, "lecsurog" majd.

B) **Társadalmi globalizáció.**

A business globalizációval párhuzamosan, s részben vele küzdve, megindul azoknak a helyi, regionális és globális társadalmi intézményeknek a kiépülése, amelyek -- globális

szinten szervezve meg az emberi jogokat, a munkához, az egészséghez, a biztonságos élethez való jogot -- megvédik majd az embereket, társadalmakat a globalizálódó gazdasági erőkkel szemben. Az említett tüntetések ennek a társadalmi globalizálódásnak lehetnek jogos, de nem mindig szerencsés lépései, akciói.

C) Globális anarchia

Ha nem épül ki az üzleti és társadalmi érdekek sikeres összjátéka, ha nem erősödik meg az emberekben egy a jelenleginél igazságosabb, méltányosabb világ reménye, ha nem indul be egy globális tanulási folyamat, ha nem alakul ki fokozatosan valamiféle globális tudat és szolidaritás, ha nem épülnek ki a globális demokrácia intézményei, akkor elkerülhetetlenül kiéleződnek majd a nyertesek és a vesztesek közötti érdekellentétek és ellenérzések. Ha ez bekövetkezik, akkor egy pusztító anarchiához vezető láncreakció indulhat be a világban.

Szeptember 11. minden eddiginél élesebben és drámaibban exponálta ezt a veszélyt. Ma már látjuk, sokkal jobban mint eddig, hogy óriási a felelőssége a világ minden kormányának, országának, népének abban, hogy a globalizáció folyamata hogyan alakítja át a világot. A legtöbb teendője azonban a fejlett országok együttesének van most, mert mindenki másnál több eszközzel és lehetőséggel rendelkeznek ezen a téren.

"E"-KORSZAK > "F"-KORSZAK ELEKTRONIKUS KOR > A FÉLELEM KORA

Az "E"-korszak helyett írhatnánk "D"- vagy "I"-korszakot (DIGITÁLIS KOR, INFORMÁCIÓS KOR), az "F"-korszak helyett meg "B"-korszakot, a BIZONYTALANSÁG KORÁT értve alatta, vagy "T"-korszakot, a máris sokak által emlegetett TERRORIZMUS KORÁT.

Remélhetőleg csak a betűkkel való játék volna ez. De azért arra talán figyelemzettethetne minket ez a játék, hogy egy kicsit túlzottan is belekábultunk az agyonreklámozott E-, D- vagy I-korszak nagyszerűségébe, szédítő perspektíváiba. Abba -- trivializálva a dolgot -- , hogy zenél majd és faxokat küld a hűtőszekrény, és mint annak idején a liba vagy a borjú, magától hazatalál majd az autónk. Persze számárság ilyet mondani, számárság kétségbe vonni az elektronikus vagy digitális vagy információs forradalom óriási jelentőségét. De számárság és felelőtlenység az is, ha abban hiszünk, hogy ezek a technikai eszközök és forradalmak az emberiség minden gondját és baját megoldják majd. Persze, nem mondta ezt így senki, de a nagy lelkesedésben mintha valahogy mégis csak ebbe az illúzióba ringattuk volna magunkat.

Az eszköz fontos, de az igazán fontos az, hogy mire használjuk. S ha már az információknál tartunk, hadd mondjam azt, hogy annak idején McLuhan tévedett. Mert nem a média az üzenet. A média csak eszköz. Az igazi kérdés az, hogy mit kezdünk vele, milyen üzeneteket küldünk vele egymásnak. Ha az IT-t, az informáciotechnológiát arra használjuk föl, legalábbis elsősorban, hogy minél többet tudjunk meg a világról és önmagunkról, s e tudás birtokában egy jobb és emberségesebb világot építsünk föl mindannyiunknak, akkor: remek. Ha viszont e technológia elsősorban arra szolgál majd, hogy a rakéták, a bombák még biztosabban célba találjanak, s hogy a világon jelenleg működő mintegy tíz-húsz millió (vagy több) biztonsági kamera helyett száz- vagy kétszázmillió, vagy akár sokszorta több mindentudó kamera figyelje azt, hogy merre járunk, mit csinálunk, akkor IT-lelkesedésünk erősen le fog lohadni. Félek, hogy a jelenlegi ijededelem - képzavarral élve - a célzóberendezések és a megfigyelő kamerák malmára hajtja majd a vizet.

HAGYOMÁNYOS CIVILIZÁCIÓ > FOGYASZTÓI CIVILIZÁCIÓ FOGYASZTÓI CIVILIZÁCIÓ > ??????

Az elmúlt fél évszázad egyik legjelentősebb változása nem a gazdaságban, nem a politikában, nem a hatalmi erőviszonyok átrendeződésében zajlott le. Hanem a nyugati (és részben a globalizálódó) civilizációban vagy kultúrában. E változást úgy szokás leírni, hogy a hagyományos nyugati civilizáció fél évszázad leforgása alatt átalakult valamivé, amit jobb híján s egyelőre "fogyasztói civilizációnak" nevezünk. Gyökeres és drámai átalakulás volt ez; majdnem azt mondhatnám, hogy a feje tetejére állt a világ. A hagyományos civilizáció alapvető értékei, normái (Szeresd felebarátodat! Légy fegyelmezett! Korlátozd vágyaidat!) az ellentétükbe csaptak át (Teljesítsd ki önmagad! Élvezd az életet! Korlátlan szabadságra törj!). Egy erősen közösségi, komunitáriánus morál radikálisan individualista morállá, egy közösségközpontú magatartás személyiségközpontú magatartássá, egy aszkézisre hajló civilizáció hedonista civilizációvá, egy a bűn-bűntudat-megváltás drámája körül forgó civilizáció az ártatlanság illúziójának civilizációjává alakult át.

Az elmúlt egy-két évtizedben már életünk meghatározó kerete volt ez az új civilizáció. Tudjuk, sok igaz és sok talmi érték van benne, segít is meg akadályoz is minket abban, hogy életünket gazdagon kiteljesithessük. Tele voltunk s vagyunk kétségekkel vele kapcsolatban, különösen ha arra gondolunk, hogy az egész világba, a szegények világába is kisugárzik ez a civilizáció, és ott már többet rombol, mint épít. Rombolja az amúgy is bomlófélben lévő hagyományos kultúrákat, és ott, az adott körülmények között, nem vagy csak töredékesen kínál helyettük egy az életet gazdagabbá, emberibbé, elviselhetőbbé tevő új kultúrát.

S most hirtelen ezek a kétségek drámai jelentőséget kaptak. Felmerül a kérdés, hogy vajon ennek az új civilizációnak az üzenete, az életörömmek, az anyagi javak fontosságának, a hedonizmusnak, a radikális individualizmusnak az üzenete nem játszott-e szerepet annak a helyzetnek, szellemi és erkölcsi zűrzavarnak a kialakításában, vágyak, frusztrációk, indulatok gerjesztésében, amely közvetve egyik forrása lehet annak, ami most történik a világban?

Kérdés az is, hogy vajon milyen hatással lesz szeptember 11. és ami utána következik erre az új civilizációra, életformára, életszemléletre, morálra. Nem értékelődnek át a dolgok? Lesz-e helye egy esetleg most kialakuló új korszakban is az önfelelt, ártatlan életkedvnek és hedonizmusnak, a korlátlan szabadság élményének, a személyiségünk körüli önfelelt forgásnak?

Nagy veszteség volna, ha háttérbe szorulnának ennek az új életformának az igazi értékei. A szabadság igénye és élménye, az emberi élet és személyiség mindenképp felett való tisztelete, a mindenre való nyitottság, az élet teljességének a vágya és még sok minden más. Ha a változás abban áll majd, hogy ez az esetleges történelmi fordulat ráirányítja figyelmünket életünk törekenységére, az emberlét igazi fényeire és árnyaira, mások iránti felelősségünkre is, akkor mai szomorúságunkba öröm is vegyülhet.

Az viszont rettenetes volna, ha bármiféle keleti vagy nyugati, déli vagy északi fundamentalizmus seperné el a mai nyugati életformát, ha a morális felelősségre való hivatkozással próbálnának béklyókat helyezni az emberre, ha a társadalmi vagy nemzeti érdekekre hivatkozva csonkítanák meg szabadságát, valamiféle szent vagy nem szent aszkézis nevében irtanák ki az örömet az életéből.

Vagy ha a félelem készítené életformájának megváltoztatására. Szívszorogató adat: egy szeptember 12-én készült Gallup felmérés szerint az amerikaiak 49 százaléka vélte úgy, hogy

a terrortámadás következtében honfitársai meg fogják változtatni életmódjukat, életvitelüket. Igaz, egy másik kérdésre 69 százalékuk mondta azt, hogy ők maguk nem fognak változtatni mindennapi szokásaikon, életmenetükön.

Az még nem föltétlen jelzi az életforma eseteleges megváltozását, hogy a diszkont áruházakban több fogy a konzervekből, tartós élelmiszerekből. Pusztán józan óvatosságra vall az is, hogy megnőtt a kereslet a gyertyák iránt. Az már aggasztóbb, és hatással lehet az életformára, hogy kevesebben váltanak repülőjegyet, mennek el nyaralni, vesznek mosógépet, autót, házat. És mit kezdünk azzal a hírrrel, hogy a nárcisztikus fogyasztói civilizációban oly fontos kozmetikai cikkekből, például arckrémekből és körömlakkokból is hirtelen leesett a kereslet? [ld. erről: Uchitelle, Louis (2001). Sales Drop and Spending Crawls as Uncertainty Grips Economy. The New York Times, szeptember 30.] Csökkenne az emberi személyiség, az emberi hiúság, az életöröm szerepe? A parfümreklámok varázsos ereje? De hogy ezt a nagyon is komoly témájú cikket egy kicsit derűsebb képpel fejezzem be: van egy kivétel. Szemben a kozmetikai cikkekkel, egyvalamiből jóval több fogyott, mint korábban. Fogkrémből. A nyugati életformának ehhez a fontos alkotóeleméhez úgy látszik mindenáron ragaszkodnak az emberek.

Fordulópont?

Fordulóponthoz érkeztünk szeptember 11-én? Mai tudásunk alapján minden valószínűség szerint igen. A világ már több évtizede folyó nagy átalakulásának jelentőségteljes és drámai napjához. Mint láttuk, a változás több szakaszban, és több pályán folyik, illetve a különféle elméletek és hipotézisek fényében többféleképpen írható le, többféleképpen értelmezhető. Oda kell figyelniük mindezekre a folyamatokra és mindezekre az értelmezési lehetőségekre. Mert választ kell keresnünk és kapnunk egy sor kérdésre.

Valóban új történelmi korszak küszöbére érkeztünk? Vagy épp csak zökkent egyet, nagyon fájdalmasan, az eddigi világ, és a dolgok lényegét tekintve folytathatjuk ott, ahol szeptember 11-ének reggelén abbahagytuk? Mi lesz a modernizáció és a posztmodernizáció folyamatának fontos értékeivel? Visszaözönlenek-e életünkbe és világunkba az ideológiák, vagy meg tudjuk őrizni józan pragmatizmusunkat? Bezárkóznak vagy tovább nyílnak az emberi tudatok és társadalmak? Kiteljesedik a világban, vagy visszaszorul a demokrácia? Folytatódik egy megújult Pax Americana, vagy a bellum omnium contra omnes állapotja következik el? A szabad világnak vagy az erődök villágának kora előtt állunk? Kivirágzik-e a kultúrák és civilizációk sokfélesége, vagy egymás torkának esünk? Merre halad tovább a globalizáció: kialakul-e egy jó egyensúly az üzleti és a társadalmi-emberi érdekek, a jómódú és a szegény országok között, vagy egymásnak feszülve éles konfliktusokba, akár anarchiába sodorják bele a világot? Szembekerül-e egymással az emberi személyiség szabadsága és a közösségek érdeke, vagy szép harmóniába csengenek majd össze? Élvezhetjük-e a fogyasztói civilizáció kényelmét és az emberlét gazdag sokféleségét, vagy a kényszerű aszkézis hét szűk esztendeje és bénító fegyelme következik el? Az építés vagy a rombolás, a félelem vagy a remény korszakának küszöbén állunk? Tőlünk is függ, hogy milyen választ ad majd e kérdésekre a történelem.

2001. október 3.